

Віталій Дончик

НЕПОХИТНІСТЬ СЛОВА

Б. М. Харчук*
(1931–1988)

Мало хто з моїх друзів знає, що наше знайомство з Борисом Харчуком відбулося не в Спілці письменників України, де в кінці 1950-х років подеколи перетиналися мої і його “маршрути” (я з кінця 1957 р. працював у редакції “Літературної газети”), а раніше, на інших теренах.

1956 року, закінчивши Київський університет, я, вважаю, волею випадку опинився на скромній посаді референта щойно заснованого Комітету молодіжних організацій УРСР, він функціонував при ЦК ЛКСМУ, і ось у ЦК, у відділі преси і працював Борис, із яким ми познайомилися й заприятелювали. Дуже скоро я довідався, що Борис пише прозу, що незабаром має вийти його книжка (і 1957 р. вона вийшла – цікава повість “Йосип з гроша задачі”), що він працює над великим романом.

Відколи я перейшов до письменницької газети, ми зустрічалися лише спорадично, розмови при зустрічі вели на теми суто літературні, зокрема про Борисову творчість, я читав чи не всі тодішні його книжки.

Та ще в тих-таки 1950-х (точніше 11.12.1959) сталася одна серйозна й похмура подія, пов’язана з Борисом Харчуком. Опублікував він у “Літгазеті” “Волинські пастелі” – менше (можливо, чверть) шпальти прозових етюдів чи образків, поетичних за стилем, із символічними узагальненнями про вічне, в усякім разі кондового соцреалізму в них таки не було. Уже зразу після цієї публікації в спілчанських колах зчинився переполох: ідейна невиразність, абстрактність, націона-

лістичні натяки і т. ін. А все тому, що в одній із трьох пастелей (“Мала мати сина”) йшлося про перевертня, відступника, зрадника й заблукача, який відцурався рідної землі й мови, і мати проклинає його. Всього цього було більш, ніж достатньо, щоб на автора “відкрили справу”. Це ж був 1959 рік! Головний редактор А. Хижняк ходив до ЦК партії і вже боявся не за те, що отримає обов’язкову в таких випадках догану, а за втрату посади. Про все це в редакції говорили з тривогою і пошепки. Не знаю, що допомогло тоді порятувати ситуацію – може, комсомольська робота Б. Харчука і якісь колишні зв’язки по цій лінії, а швидше партійні зв’язки самого А. Хижняка, та справу, як тоді казали, “зам’яли”. Однак на Борисових нервах, його творчому настрої (тільки-но прийнятого до Спілки письменників) все це не могло не позначитися, хоч зовні він, наскільки пам’ятаю, і не виказував цього. То був лише початок політичної “відлиги”, й “хибні прояви” ще строго пильнувалися: у Москві тільки-но відшуміли кампанії з викриття “Не хлібом єдиним” (1957) В. Дудінцева, тої ж “Відлиги” (1957) І. Еренбурга, у нас 1958 р. було знищено наклад поетичної книжки Д. Павличка “Правда кличе”. Для мене, початківця-літератора, що виступав з першими рецензіями і мріяв стати критиком, історія з “Волинськими пастелями” була і дивною, незрозумілою, і незрозуміло тривожною. Я вперше зіштовхнувся з тим, що називається тепер ідеологічним диктатом: ось конкретний автор, людина, яку я добре знаю, ось його хороші, чесні, цілком прийнятні з мого погляду твори, і раптом у них така “крамола”, такі “хибні” й “підступні” наміри, – як до цього ставитися? Адже подібні безпідставні “розноси”, що мали місце, в 1930-х роках, уже засуджено на ХХ з’їзді?..

У бурхливі шістдесяті ми з Б. Харчуком оберталися кожен по своїх орбітах: я вступив до аспірантури Інституту літератури імені

* Протягом 1950–1956 років Борис Микитович Харчук жив у Полтаві, тут закінчив історико-філологічний факультет педагогічного університету (1954), працював у літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського, у редакції газети “Міліцейський свисток”, зробив перші кроки до читача – уклав збірку віршів, написав повість “Йосип з гроша задачі”. – Примітка редактора.

Т. Г. Шевченка, Борис два роки вчився на Вищих літературних курсах у Москві, бачилися ми рідко, але я прочитав усі чотири книги роману “Волинь” слідом за тим, як вони виходили протягом 1959–1964 років, і казав Борисові, що мені подобаються свіжі й непрості характери роману, не збиті сюжетні колізії, потім це відзначав і у своєму розділі “Проза” до 8-го тому “Історії української літератури” (1971). Та Борис делікатно відмагався од моїх похвал, так він робив і пізніше, коли заходилося про інші його твори, неодмінно кажучи, що ось зараз він пише річ, набагато серйознішу (“дуже хочу, щоб ти прочитав”).

Звичайно, тема, до якої звертався Б. Харчук у багатьох своїх творах, – західноукраїнське (волинське) село часів війни і повоєння, була дуже складною й особливо пильно цензурованою, і письменникові, що прагнув правди, уже наперед доводилося думати про компроміси, “обхідні маневри” тощо. І все ж Борис не полишав шукати шляхів до повноцінного художнього відтворення любленої ним Волині на переломних етапах життя, його не раз підстерігали найсерйозніші звинувачення в брутальних, на рівні доносів, статтях (досі пам’ятаю заголовок великими чорними літерами в “Літературній Україні” (18.12.78): “Антиісторичні романи Бориса Харчука”), та з виходом роману “Кривняки” (1984) і циклу надзвичайно художньо конденсованих, пружних, психологічно й філософськи насичених повістей, як-от зібраних у книжці “Подорож до зубра” (1986), він спізнав смак справжніх письменницьких перемог.

У кінці 60-х років, зокрема, коли не лише в шістдесятників знаходили – чи не в кожного – “об’єкти” для “ідейного викриття” (“Мальви” Р. Іванчука, “Мертва зона” Є. Гуцала, “Катастрофа” В. Дрозда, “Поминали Маркіяна” Гр. Тютюнника, “Полтва” Р. Андріяшика та ін.), а й у старших, а й у лауреата Ленінської премії О. Гончара (“Собор”), Б. Харчук мав видавничі (“Радянський письменник”) труднощі з повістю (триптихом) “Неслава”. Не знаю, що було негативним – редвисновок чи видавничу рецензія (а може, й дві), але, щоб рукопис не відхилили, а взяли до друку, потрібен був “контрольний” рецензент... На той час я ще рідко залучався до рецензування (мене тільки-но 1965 р. прийняли до Спілки письменників). Але вже визначився як критик, який прагне бути об’єктивним і не стане виконувати замовлення на “зарізування” рукопису. Ознайомившись із текстом, я зрозумів всю, сказати б, серйозну складність

написаного Борисом – ніхто до нього цього матеріалу (наприклад, ставлення сина до батька-бандерівця) і саме так не торкався. І підтримувати треба, і зауваження мусили бути (в розмові Борис щиро сказав мені, що побажання можуть бути будь-які, які я вважаю за потрібне). Йшлося про одне: щоб рукопис не було відхилено, а взято до друкування.

Рецензія в мене збереглася (принаймні перший, рукописний, варіант):

“Рукопис складний... Це меншою мірою стосується повісті “Нетля”, яка вже видрукувалася (не знаю, чи в такому обсязі й варіанті) і дістала позитивну оцінку (“Літературна Україна” від 13.02.1968). В центрі повісті – доля двох осиротілих дітей, матір яких заарештовано радянськими органами за незумисну підтримку бандерівців. Розповідь спокійна, непокваплива; психологію дітей і дорослих (різних за своїм життєвим світоглядом) автор відтворює вміло, із знанням і відчуттям її.

Слід, можливо, подумати про таке. Читкого витлумачення самого факту, який поламав долю малих Катрі й Данилка, автор, по суті, уникає. Лихі люди в повісті цим фактом спекулюють, а істинний погляд на речі, крім хлопчика Євгена, ніхто не висловлює. З руки було б зробити це вчительці Тамарі Йосипівні, чесній людині, яка піклується про Катрю, допомагає їй, навчає, прагне вирвати її з отого оточення сектантів. За логікою життя вона не могла не спробувати роз’яснити дівчині того, що сталося (хай і не всю правду, яку вона теж могла не збагнути, а принаймні те, що розуміла сама). Це необхідно зробити ще й задля загальної атмосфери повісті. Бо якщо обставини склалися так, що кращим людям (Тамарі Йосипівні, голові Байстрюку) поки що сутужно й нелегко в селі (з одного боку, сектанти, з другого – такі недалекі керівники, як Гавриїл Федорович), то якісь необхідні світлі “перспективні” барви можуть виступити тільки з авторської позиції (звичайно ж, прихованої, ненав’язливої і т. ін.). Вчителька в цьому могла б найкраще “допомогти” авторові.

А втім, не хочу вимагати від нього, щоб у творі було так, як сказано в анотації: “Нелегко живеться Катрі й Данилкові в затурканій баби Ксеньки, та школа, вчителі допомагають їм. І голова сільради Байстрюк завжди виручає їх у важку хвилину. Сектантські тенети розірвано, перемагає світла правда” і т. ін. У повісті немає такого збадьореного, підстриблого настрою,

він був би фальшивий. Те, що ми пропонуємо вище, – це мав би бути лише якийсь один аспект, виправданий життєвою і художньою логікою.

Повість “Нетля” можна друкувати.

“Неслава” – це три повісті, об’єднані спільним героєм – у першій він, Юрко Подолян, розповідає про себе сам (шкільні роки), друга становить собою щоденник викладачки педінституту, яка закохана в Юрка, у третій – про героя, тепер уже талановитого літератора, розповідає його товариш. Перші дві містять чимало епізодів, що відтворюють шкільні будні та будні провінційного інституту. В цих буднях є гарне, світле (в основному все, що не пов’язане з ними). Впродовж цих розповідей розсипані (до місця, а часто й ні) сентенції з приводу різноманітних соціальних, моральних, національних, психологічних питань. У першій частині, що називається “Освідчення”, їх менше, у другій – “Щоденникові” – значно більше, і, нарешті, третя (“Білозерна”) суцільно заповнена ними. В узгоді, так би мовити, з інтелектуальним ростом героя.

Отже, логічно.

Сентенції ті різні. Правильні й неправильні, чіткі й плутані, певні й категоричні і т. ін. Що ж, і в цьому є логіка. Герої шукають себе, герої не належать до тих ортодоксальних товаришів, яким завжди відома істина в її “останній інстанції” і в яких завжди правильні думки і правильні вчинки.

Але... (це буде моє єдине “але”).

Коли герой поцілює сніжкою в лоб трупові свого батька-бандерівця, а пізніше, попри всі “наслідки”, від нього не відривається, коли героїня так гостро описує людей на базарі, які тут справжні, бо ніби роздягнені (“ширять, вовтузяться, щоб більше й дешевше...”), і в такому ж похмуро-сатиричному дусі розповідає про святкову демонстрацію... Коли героїня внаслідок доволити спостережень вносить до свого щоденника: “Наукове, що вигідно. Догма. Її бог – цитата”, коли вона (героїня) розмірковує, хай навіть і посилаючись на авторитети, що “Росія там, де ми, росіяни”, а герой стверджує, що “нашому братові, українцеві, дошкуляють три гріхи (самознущення, “моя хата скраю” і сентименталізм), коли герой туманно розгортає тезу про те, що “наша література – як козаччина” і т. ін., таких незвичних, спірних, дискусійних думок дуже багато (здається, при передруці рецензії деякі з цих “моментів” мною було знято, щоб не привертати до них надмірної уваги).

Так от, коли все це і чимало іншого читаєш, то думаєш... Ні. Не про те, щоб причисати, підрівняти його, привести в “благополучні” норми, ні. Думаєш про авторову концепцію: яка вона? В чому вона? Твір без концепції? Твір з невиразною, глибоко забуваною концепцією, яку я не вловив? Не думаю. Мабуть, Б. Харчук все ж таки не зумів її вирізнити як слід.

Перед нами особливий випадок: всі три повісті написані ніби повністю “без втручання автора”, тут є лише “голоси” оповідачів.

Авторові “належить” тільки передмова, але в ній годі шукати ключ до всього. Хіба лиш те, що всі ми не “ліпше листка знаємо”, для чого ми, і в чому наша мета...

Отже, моє єдине зауваження до рукопису: автор має знайти шляхи, які б, поруч з героями, визначали і його самого, його власні, узагальнені, вищі (над героями!) погляди і сентенції. Це і мало, і багато. Для цього може вистачити і якихось його “власних”, “від себе” написаних “містків” та передмови (іншої, звичайно, ніж є). Цьому можуть зарадити якісь цілеспрямовані “творчі” скорочення. А втім, авторові видніше...

Я за те, щоб рукопис Б. Харчука був прийнятий до роботи, бо написаний він, безперечно, оригінально й талановито...”.

Дивна річ! Пригадую, коли писав цей текст, то усвідомлював, що за вживання самого поняття “бандерівець” без негативних епітетів мене в Інституті літератури його тодішнє керівництво, якби знало, четвертувало б. Книжка “Неслава” таки вийшла 1969 року (певна річ, “порізаною”), Борис мені дякував, я довго почувавсь як людина, що зробила мужній вчинок... А зараз перечитую ту рецензію і бачу, якими ми (більшість із нас) були стриноженими і обережними в ті часи.

Як відомо, шістдесятники активно працювали і в літературі для дітей. Борис Харчук пережив наскоки на його “антиісторичні” романи, зокрема й завдяки зверненню до дитячої прози, яка має для письменника свою привабливість і свою складність. До Григорових зворушливих у своїй чистоті і юній мудрості Климка, Павлинтія, Гуцалових хлопчиків війни та повоєння, Близнцевих приєдналися і герої-підлітки Харчука: у кінці 1960-х вийшли “Зазимки і весни” (1967) і “Горохове чудо” (1969), що також зазнала несправедливої критики, а в кінці 1970-х – “Школа” (1979).

Щасливий, що мав причетність до виходу його книжки “Школа” (писав видавничу

рецензію, потім передмову), до якої увійшли повісті “Йосип з гроша здачі”, “Крижі”, “Теплий попіл”, “Діана” та оповідання. Борис любив повість “Теплий попіл”, побоювався, щоб редактори-перестраховальники не почали шукати в ній якоїсь крамоли (а в ній проблеми пам’яті роду, що в справжніх художніх творах завжди постає як національна пам’ять). Проте спільними зусиллями все (наскільки пригадую) було збережено, і повість, як і книжка в цілому, принесла авторові задоволення (звичайно, на ті часи й тодішні мірки).

Подаю фрагменти із тої передмови, розрахованої, зокрема, і на дитяче сприймання:

“...Юним читачам, представникам молодших поколінь, мабуть, важко уявити, що чимало наших людей, ще не старих, починали своє життя за зовсім інших, не таких, до яких ми всі звикли, умов. Багато в нашому житті було не лише переможного, а й гіркого і трагічного, але чи не найтяжчі поневіряння випали на долю українців західних областей. У кого гроші, хто багатий, той і правий, бідні селяни часто замість школи змушені були віддавати своїх дітей у найми до багатіїв; школа, в якій для “кращого засвоєння” предмета учнів б’ють лінійкою по долоні – це були умови соціального визиску та національного гніту.

...Є в книжці зворушлива повість “Йосип з гроша здачі”. Відчувається, що в ній відбилися враження скрутного власного дитинства автора. З яким нетерпінням чекав малий герой цього твору Йосип Таранчук того дня, коли піде до школи! Як він переживав, коли почув таку розмову батька з матір’ю: “Ти думаєш, Ганко, я нетямущий? Чи я добра дітям не зичу? Та я б їх у найвищі школи... але подумай, скоро зима. Ми ж голі й босі”. А мати відповідає: “Зимом в мої взується, а поки й босому можна...” “Мати знов засовує бадилля в піч, а потім іде в протилежний куток кімнати, де стоїть скриня. Всі чекають, що то буде далі. Солодко б’ється серце в Йосипових грудях. Так і є: мати дістає нову торбинку (вона більша, ніж та, яку бере Йосип на пасовисько) і вішає синові на плече. Нічого, що вона з простого полотна, а не брезентової. Мати не дістала гудзиків, і тому торбинка застібатиметься на патишок. Йосип мацає її руками, в ній щось шелестить. Розстібнув – а там зошит”.

У цій повісті – ряснота точних і дуже влучних, колоритних подробиць, характеристик і драматичних, навіть трагічних, та веселих, смішних і просто цікавих епізо-

дів, які правдиво й докладно відтворюють життя тих часів. Легко читаючи її, ви довідаєтеся про те, як малий Йосип починав ходити до школи, про більші й менші пригоди та придивенції його нового життя. Про те, що парта була висока і, хоч як старався він поставити ноги на підлогу, вони тільки звисали над нею. Про те, як хлопець одержав своє чудернацьке прізвисько “Йосип з гроша здачі”: купивши в класі за півгроша олівця, він хотів, повертаючись зі школи, купити ще й цукерок собі та малому Іванкові, тож і повторював спочатку тихіше, а дедалі вимовніше: “Пане керовніку, з гроша здачі!”, не підозрюючи, що гріш нерозмінний... Про те, як, допомагаючи батькові зорати й засіяти житнисько, пропустив урок і, викликаний до дошки написати велике “А”, написав маленьке, але ледве не на півдошки...

Будуть у Йосипа Таранчука й інші, радісні чи сумні, події, будуть і конфлікти з “батьюшкою” та його “наукою”, будуть і перші успіхи, і добра та уважна вчителька Єва Станіславівна помітить здібного, старанного, до всього цікавого хлопця. Але більше розповідатиметься в повісті про наймитування за три пуди жита, штани і маркерку (піджак) у хижого багатія Бородая. Захворів менший братик Йосипа Іванко і, щоб відвезти його до лікарні, батьки змушені були продати годувальницю-корову, та й це не допомогло, – хлопчик помер. А Йосипа віддали в найми.

Будуть у Йосипа Таранчука і зустрічі з хорошими, чесними людьми, до чийого життя він пильно придивлятиметься і поволі мужнітиме сам, гартуватиметься його уявлення про довколишню дійсність, і поступово розповідь про випробування й поневіряння в наймах підлітка Йосипа Таранчука розгортатиметься як історія утвердження в неповнолітньому пастушкові, уопслідуваному “злидареві” почуття певності в своїх силах і людської та національної гідності.

...Дитяча пам’ять, обпалена війною, дуже тривка, і враження, винесені з вогнених років, залишаються з людиною назавжди. Тому ж бо більшість повістей Бориса Харчука – це повісті про людину на війні і зокрема про дітей, які опиняються у жорстоких, смертоносних обставинах. У творах “Крижі”, “Теплий попіл” письменник, змальовуючи чітко й виразно сам побут, умови життя воєнних літ, проникаючи в психологію своїх юних героїв, показує, як чутливі, вразливі, ранимі дитячі душі сприймають

трагедії й катаклізми, що навалилися на людей, як рано дорослішають підлітки, і як вроджене й прищеплене батьками чуття добра й справедливості допомагає їм пройти уроки “політичної освіти”, розібратися в подіях, відчутти серцем сокробенне і правильно діяти.

Цікаво написана повість “Крижі”. Переконаний, що читання її викличе у вас не тільки гострий інтерес до самого сюжету, до перебігу подій, а й хвилювання, співпереживання з героями. Ось його початок, який відразу ж захоплює, настроює на трохи тривожну хвилю: “Укрившись з головою... спить Оленка. Сон її неспокійний. Мати підходила тихо до неї, а вона зворухнулася. Мати зупинилася, жалючі її будити, постояла. Ступила – вона так і скрикнула:

– Облава?!

– Коси сколошкані, очі зіркаті”.

...Твори, що наштотвхують читача на роздуми про життя і смерть, про сенс людського існування, добро і зло тощо, називаємо творами художньо-філософського спрямування. Такою є повість “Теплий попіл” – одна із найсерйозніших і найглибших у доробку Бориса Харчука. Подій тут небагато: двоє, чудом уцілілі дід Грива і хлопчик Степан, опиняються на велетенському згарищі. Фашисти не тільки спалили віцент їхнє село Тараж: вони зігнали всіх його мешканців, старих і малих, матерів із дітьми до церкви і підпалили її. Розповідь про діда й хлопця та ще дві несподівані й зовсім не прості зустрічі, які їм тут трапилися, – оце і всі події в повісті, але тим не менш її наскрізь сповнює психологічне напруження, непідробний драматизм. Ми не тільки бачимо кожен повільний рух убитого горем Гриви, чуємо його слово, а й наче виважуємо разом із ним його важку думу й розрізняємо калатання сполоханого серця Степанка. І стільки мудрості й людяності в тій, може, й не висловленій думі про страшний світ, нищість ворогасупостата, про неперервність і вічну оновлюваність життя, невмирущість народу.

Їм не можна було відцуратися села, залишити його й шукати іншого місця – адже це все одно, що відцуратися загиблих.

“– Ми нікуди не можемо йти. Село не повинно пропасти, хоч воно й самісінький попіл.

– Воно вже пропало, діду.

– Е, ні. Скільки люду на фронтах. Треба копати землянку... І старий розказував так, начеб сам уже грівся у тій землянці, з котрої знов розпочинатиметься село з

дивною назвою Тараж, в якій пахне древній слов’янський корінь”.

Старий Грива добре розумів, що той український (напевне, замінений редактором на “слов’янський”) корінь, сама назва села, землянка, що відродить його, найперш потрібні Степанкові і таким, як він. Їм жити. І попіл, з якого постане новий Тараж, – то теплий попіл пам’яті. Поки вона житиме, – житиме й оновлюватиметься Тараж, не рватиметься зв’язок часів і спадкоємність поколінь, буде незнищеним і безсмертним наш народ.

Є в книжці і присвячена сьогоднішньому дневі повість “Діана” – щира й цікава розповідь про міську дівчинку, чарівний світ природи, нові враження, які відкриваються їй з поїздки в село до родичів.

Цього року Борис Микитович Харчук зустрічає своє п’ятдесятиріччя... Уявляєте його “зустріч” з героями своїх книжок – отими любовно зображеними ним відкритими душею підлітками. Їх “зібралось” би багато – таких різних і таких схожих у головному: своїй любові до нашої рідної землі. Але, справді, вони-таки відбуваються, ці зустрічі письменників зі своїми героями – широкі й численні. Це зустріч з вами, у вашому щоденному читанні художньої літератури. Бо ви теж герої читаних вами книжок. Хай розповідається в них про інші часи, інші умови, – закони художньої літератури такі, що письменники навіть тоді, коли змальовують своє дитинство, дитинство ваших батьків чи й дідів, якоюсь мірою відтворюють і ваше дитинство, ваші почуття й переживання, вас самих і ваш сьогоднішній світ”.

* * *

Борис Харчук – автор непересічних романів, зміст яких дедалі більше сповнювався національно-духовним, епічним сенсом: “Волинь” (1959–1965), “Майдан” (1970), “Хліб насущний” (1976), “Кривняки” (1984). Та найбільше, мені здається, його дужий реалістичний талант розкрився в повісті – художньо місткій, психологічно конденсованій, надзвичайно різноманітній за формою, стилем, повісті, що, на мою думку, зухвало долала межі не лише соцреалізму, а й реалізму як такого. Ось самий лише перелік Харчукового повістєвого доробку: поза першими “З роздоріжжя” (1958), “Станція «Настуся»” (1965) і “Закам’янілий вогонь” (1966), поза згаданими дитячими “Йосип з гроша здачі” (1957), “Крижі”, “Діана” та ін., це “Теплий по-

під”, “Подорож до зубра”, “Коляда”, “Соломонія”, “Палагна”, “Сильвестр”, “У дорозі”, “Світова верба”, “Ой Морозе-Морозенку”, “Profundis”, “Онук”, “Шлях без зупинок”, “Панкрац і Юдка”...

Як радів Борис Харчук змінам у суспільному житті кінця 80-х, які він сам своєю творчістю і громадською діяльністю наближав, – досить згадати його рішучу й сміливу промову на IX з’їзді українських письменників, його найновіші твори “Profundis”, “Онук”, лаконічні новели “Босі слова” чи статтю “Слово і народ”, яка заклала нові підходи й виміри в українському мисленні й самоосмисленні. У ній багато документального матеріалу, цитуються заборонні царські укази, наводяться кричущі факти. Але водночас – це високе па-

тетичне слово, сказане письменником во славу рідної землі і рідної мови.

“Українському слову з часів його виникнення (“А ми просо сіяли, сіяли...”) й на всіх історичних шляхах доводилося нелегко.

Здобувши в муках і боротьбі громадянство в писемності, воно стражданням, страдництвом, мужністю і радісною відвагою фольклору, літописів, “Слова о полку Ігоревім” б’є дзвонами в пам’ять і гримить громами в сумління живих і ненароджених, пориваючи до своєї слави й безсмертя.

Чому ж величальні дзвони обертаються в подзвін, а благодатний грім у похоронну тугу?” – сміливо запитував Б. Харчук суспільство і владу.

